

կանութեան վերաբերեալ բառերը. չափի, կշռի և զրամի վերաբերեալ ոչ մի բառ չկայ, բացի արծաթ բառից, որ թէ՛ իբրև «մետաղ» և թէ իբրև «զրամ», միակ հնդեւրոպական բառն է հայերէնի մէջ: Ոչ միայն մասնաւոր բառերը, այլ և նոյն իսկ ընդհանուր նըշանակութեան ունեցող՝ չափ, կշիռ, զրամ, կշռել, արժել, արժան, թանկ բառերը բնիկ հայ հնդեւրոպական չեն:

Յիշենք վերջապէս որ՝ նախահայերէնը չունէր պատերազմական արուեստի, զէնքերի և պետական կազմակերպութեան վերաբերեալ բառեր (ինչպէս՝ արքայ, թագաւոր, իշխան, պետ, նախարար, սեպուհ, ազատ և այլն և այլն), որոնք աւելի յետոյ պիտի փոխ առնուէին իրանեաներից՝ կամ ուրիշ ազգերից:

Այս բոլոր տուեալներից հետեւում է որ նախահայերէնը Հնդեւրոպական նախահայրենիքից հեռանալուց յետոյ, և նախքան Հայաստան մտնելը, կրկնվայրենի մի խոշնաբաժ ժողովուրդ էին, մօտաւորապէս քաղաքակրթական, ընկերական ու քաղաքական կազմակերպութեան այն աստիճանի վրայ, որ գտնուում են արդի քրդերը: Նըրանք էլ քրդերի պէս ունէին աշխրեթային կազմակերպութիւն. այն խմբակցութիւնները՝ որոնք յետոյ պիտի կազմէին նախարարական տոհմերը, արդի քրդական աշխրեթները նման բաներ էին: Նախահայոց արշաւանքը ոչինչով նման չէր թաթարական և այլ ցեղերի արշաւանքներին, որոնք հրով ու սրով, ջարդով ու կոտորածով ճանապարհ էին քաց անում իրենց առաջ, այլ իրենց հօտերի համար արօտ փնտոող քուլտորները մի տարածում էր, խաղաղ ու հանգարտ, դանդաղ, բայց միօրինակ, որ իրեմուտքից ճանապարհ ընկնելով, հասաւ վերջապէս արդի Հայաստանի բարձրավանդակը, և այնտեղ, չընկալալ ազգերի օրինակով և իր աշխատասիրութեամբ, ստեղծեց քաղաքակրթութեան մի նոր միջավայր:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿՈՒ ՀԱՅՈՑ, ՏԵՂԱՎՈՐԱԿԱՆ, Պատմագրական, Ազգագրական. Պատկերազարդ, Ա. Հասար. Սուրիա, Գրեց՝ Արտուրազ Արեւիկա, 1940, Տպ. «Անի», Հայէպ, էջ 193, գին՝ 100 Ժրանգ:

Հայէպի Թեմին բաղմարդիւն նախկին առաջնորդ Արտուրազ Արեւիկայ, իր Թեմի Հայութեան ազգային մշակութային անցեալ կեանքը պատկերացնող աշխատութեանց շարքին, և իր տասնըհինգ տարիներու արդիւնաւոր պաշտօնավարութեան լրումին, իւրոյն ընծայեց մագիստրոսական պատմահնախոսական աշխատանքի մը՝ Պատմութիւն Հայկալի Հայոց՝ Ա. Հատորը, 1093 մեծադիր էջերէ բաղկացած:

Բանասէր Սրբազանը նախապէս ծըրադրած էր միայն Հայէպի Հայոց Պատմութիւնը խմբագրել, ու այդ ուղղութեամբ հաւաքած էր ինչ որ կրնար ծառայել իբր ատղձ, Հայէպի հայոց պատմութեան ամբողջական կառուցումին — խաչքարերու արձանագրութիւններ՝ 1534-1934 զարաւըրջանը ընդգրկող, եկեղեցական նկար, զգեստ, անօթ, ձեռագիր — և հրատարակած էր «Նկարագիր Օթին Թագաւորի Ձեռագիր Ժամագրքին», «Յուցակ Հայկալի Ձեռագրաց» Ա. և Բ. Հատորներու, և «Պատմութիւն Հայկալի Ազգ. Գեղեցականացան», Հայէպի անցեալ ազգային կեանքի շուրջ իր գրչէն ելածները միայն յիշելով:

Սակայն Հայկալի Հայոց Պատմութիւնը կարելի պիտի չըլլար լրիւ ճանչնալ իր ամբողջութեանը ու զանազան երեսներուն վրայ, առանց Հայէպ քաղաքի և Սուրիոյ տեղեկագրութեան և պատմութեան. «չոր պիտի ըլլար Հայէպի Հայոց Պատմութիւնը առանց զայն գտնու Հայէպ քաղաքի պատմութեան վրայ, ու պիտի մնար գործնալ չոր, առանց Սուրիոյ ընդարձակ պատմութեան, որուն մէջ պիտի փայլէր եւ Հայէպ քաղաքը, եւ Հայէպի Հայ անցեալ կեանքը»: Ու այս արդար մտահոգութեամբ, Սրբազանը, նախապէս տուած է Սուրիան իբր խորք Հայէպի Հայոց Պատմութեան, Ա. հատորով մը, ապա Բ. հատորով պիտի տրուի Հայէպը՝ «Սուրիական անապատի

մէջ ցցուող այս ովասիսը» . ու Գ. հատուրով մը, հոն ապրող Հայ գաղութը, որ ռուսական մեծ գեր կատարած է երկրին առևտուրին, արհեստներուն և մշակոյթին մէջ» , և ուր հայութիւնը ունեցեր է աւելի քան «վեց դարերու մէջ բնաւ չընդմիջուած հայ ազգային կեանք մը» :

Ազգային գաղութային մշակոյթի տեսակէտէն, ամենէն չահեկանը պիտի ըլլայ մեզի համար, անտարակոյս, Գ. հատուրով տրուելիք Հայէպի Հայոց Պատմութիւնը «որ բոլորովին ինքնայատուկ տեղ մը կը դրաւ հայկական այլ կեդրոններու պատմութեան մէջ» , տրուած ըլլալով որ Հայէպի Հայ գաղութը կազմուած է Ռուսիան իշխանապետութեան չիզումէն անմիջապէս յետոյ, զանազան հայ կեդրոններէն փրկած փոքրաթիւ, եկեղեցականութեամբ մը, բայց այլազան բարքերով ու նկարագիրներով, և որուն մէջ տիրող տարրը հանդիսացած են Ջուդայեցիք, ու այդ իսկ պատճառաւ «Հայէպի հին Հայութիւնը մինչև այսօր պահած է իր այս դիմագիծը, ըլլալով խառնուրդ մը շատ մը քաղաք-գիւղերու հայութեան, առանց բնորոշ ներկարգրի, առանց նոյն սովորութիւններու, բարքերու և նոյնատիպ մշակոյթի» :

Հայէպ, կիլիկիան վերջին աղէտէն յետոյ ևս իր ծոցին մէջ հիւրընկալեց գաղթական հոծ հայութիւն մը ամէն կողմերէն, ու Սուրիահայութեան համար եղաւ կարեւոր կեդրոն մը, ու իր այս հանգամանքով, անոր անցեալ և ներկայ հայ կեանքը և պատմութիւնը խորապէս կը հետաքրքրէ մեզմէ իւրաքանչիւրը: Շատ բան չէ գրուած ցարդ Հայէպի հայութեան մասին: Արտաւազդ Սրբազան, առաջինը եղաւ, որ փոշիներու մէջէն, կը կանգնէ ահաւասիկ մեծ գաղութի մը հայ անցեալ կեանքը, անոր պատմութիւնը, իր աւանդութիւններով, բարքերով, նիստ ու կացով, մշակոյթով, զոր հայրենազուրկ հայութիւնը ապրեցաւ իր քաղաքական երազներուն փուլումէն ու անկասութեան խորտակումէն յետոյ, այդ օտար հողերու վրայ, ուրկէ քայլ մը անդին, Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ իր նախնիքները ապրեր էին Միջին դարու հայ գիւցազնալէպը: Ու այդ պատմութեան սովորութիւններուն, բարքերուն մէջէն, Սրբազանը կ'ուզէ բռնել այս ժողովուրդի ռզիմ

թաղուած այդ ամենուն մէջ, բայց կենդանի, որ մերթ զիւցազնական մարտնչութիւնը կրակը վառեր է այս ժողովուրդի ծոցին մէջ, մերթ քաղաքական գահալէժ գէպքերու դասաւորումով՝ խաղաղ համակերպումի քաղաքականութիւնը թելադրեր, մեր ժողովուրդի ազգային գիտակցութեան ամենէն շեշտուած վիճակներէն մին եղած է իր սէրը դէպի իր պատմութիւնը, վասն զի պատմութիւնը, ժողովուրդի մը ոգին երկարաձգումն է դարերու ընդմէջէն. ու այս ժողովուրդը քալեր է ու պիտի քալէ դարերու անվերջանալի ճամբան: Պէտք է գուրդուրալ ամէն փշրանքի վրայ, ուր այս ժողովուրդէն կայծ մը կայ թաղուած, ու համբուրել այն ձեռքերը որոնք պատմութեան ձեւին ներքե կ'ուզեն ջահերու վերածել այդ կայծերը. ու Արտաւազդ Սրբազան մին է անոնցմէ, իր այս գործին մէջ:

Հայէպի Հայոց Պատմութեան Ա. հատորը՝ Սուրիան, կը բաղկանայ Հինգ գլխաւոր մասերէ և ստորաբաժանութիւններէ. Ա. Մասին մէջ, 1-178 մեծագիր էջերով, կը տրուին հանգամանօրէն ու գիտական տրեւալներով, Սուրիոյ բնական աշխարհագրութիւնը, երկրի կլիման, ջրագրութիւնը, բուսական ու կենդանական աշխարհը (flore և faune) երկրաբանութիւնը, հանքաբանութիւնը: Բ. Մասը կ'ընդգրկէ 179-328 էջ, Սուրիոյ տնտեսական աշխարհագրութիւնը, ծանրանալով Սուրիոյ երկրագործութեան վրայ — Սուրիա ամենահին ժամանակներէ ի վեր եղած է առաւելապէս երկրագործական երկիր մը — անասնապահութիւնը, «կարաւաններու» վաճառականութիւնը, և Սուրիական ճարտարարուեստը: Գ. Մասը՝ 328-453 էջ, կը խօսի, Սուրիոյ քաղաքական աշխարհագրութեան, բնակչութեան, կրօնական համայնքներու, Սուրիոյ պետական կազմի, դատարաններու, եկեմական դրութեան, հանրային կրթութեան, հնութեանց ու գեղարուեստի, ու այլ վարչական գործօններու մասին: Սուրիոյ անապատին պէտէվիները՝ կը կազմեն գրքին վերջնիւթեր մասը, 454-507 էջ. չափազանց հետաքրքրական գլուխ մըն է, ուր գրական կուռ էջերով կը տրուին մեզի պէտէվիներու բարքերն ու սովորութիւնները, անոնց նիստ ու կացը, կրօնական նախապաշարութիւնները, ընտանեկան, ընկերային կեանքին չափա-

զանց հետաքրքրական կողմերը, որոնք անպատիժ յատուկ են, և կը յիշեցնեն անտուժաշնչական նահապետներու օրերը, շատ քիչ՝ չըսելու համար ոչինչ՝ փոխուած է անապատի մէջ Արարհամի օրերէն ի վեր։ Կրթին վերջին և ընդարձակագոյն մասը՝ լայնօրէն կուտայ մեզի Սուրբոյ պատմութիւնը հնագոյն դարերէն մինչև Օսմանեան տիրապետութեան անկումը։ Սուրբոյ Միջերկրական ծովուն ու Անապատին միջև սեղմուած այս երկիրը, կանգնած՝ հին աշխարհի երեք ցամաքներու քառուղիին վրայ, ծառայած է իբր կամուրջ Արեւելքէն Արեւմուտք, Հարաւէն Հիւսիս խուժող բանակներու։ Իր բնական այս դիրքը նպաստաւորած է երկրի վաճառականութեան, ու զայն դարձուցած մեծ շահաստան մը։ Բայց միւս կողմէ, եղած է չարիք մը։ Իր հարուստութիւնն ու բնական դիրքը, ակորժակը սրած են աշխարհակալներու, որոնք իրարու ձեռքէ, յաջորդաբար խլած են այս երկիրը։ «Սուրբոյ պատմութիւնը պէտք է բնաւ նկատել իբր պատմութիւնը անկախ պետութեան մը, ու փնտռել հոն մեծութիւններ ու քաջութիւններ անկախ ազգի մը»։ Այդ երկրէն անցած են քաղզեական, հիթլիթական, եգիպտական, ասորեստանեան, բաբելական, մարական, մակեդոնական, սելեկեան, հայկական(*), հոռմէական, բիւզանդական, արաբական, խաչակրաց, մէմլուք, օսմանեան, ֆրանսական և անգլիական բանակներ, հին և նոր աշխարհներու հզօրագոյն պետութիւններ։

Ահա այս մեծարժէք, պատմական հւնախօսական գործին մէկ անփոփ նկարագիրը։ Բանասէր ու պատմադէտ Սրբազանը, գրադէտի իր շնորհն ալ խառնած է գործին,

զայն ընելու համար աւելի շահեկան, հեռու՝ իր գործը, վերնետիկեան հայրերու — Ինճիճեան, Ալիշան — նմանօրինակ գործերու տոգունութենէն, ուր կը գտնենք խոր հմտութիւն և լայն ծանօթութիւն, բայց ոչ արտայայտութեան գէթ տանիլի և հանդուրժելի ոճ մը։ պատմութիւնն ալ իրեն յատուկ ոճ մը ունի, որ շատ մօտիկն է գրական ոճին. այդ կերպը արհամարհած են վերնետիկեանք, և անով՝ տուժած իրենց գործը, մեծապէս։ Արտաւազդ Սրբազանի գործը շահած՝ ընդհակառակը։

Տակաւին, տարբեր բան է ճոխ մատենադարանով, քարտէզներով, փորագրութիւններով երկիր մը ճանչնալ, ժողովուրդ մը ուսումնասիրել, փակուած չորս պատերէ ներս, ինչպէս ըրած են առհասարակ Մխիթարեանք, ու բոլորովին տարբեր՝ այդ երկիրը չափել քայլ առ քայլ, կոխկոտել ոտքերով, քարտէզի տեղ հողն ու ջուրը ունենալ, արձանագրութեան տեղ՝ կենդանի ու սեփական շփումը այդ քարերուն հետ։ Արժանիքներ՝ որոնք թանկագին և օգտակար կ'ընծայեն գիրքը, ինչպէս է Արտաւազդ Սրբազանինը, որ կը լրացնէ վերոյիշեալ պայմանները։

Վարչական այնքան ծանր զբաղանքներու մէջ, որոնք իր կորովն ու ժամանակին մեծագոյն մասը սպառելու կը բաւեն արդէն, Սրբազանը, չես գիտեր ուրկէ, կը գտնէ ժամանակ, հրատարակելու պատմահնախօսական ստուար հատորներ, որոնք ուրիշներու քով, վարչական տաղտուկէ ազատ լայն պայմաններով միայն երաշխաւոր են։

Մենք յարգանքով կը սպասենք յաջորդ երկու հատորներուն ալ, որոնք, կասկած չունիմ այդ մասին, պիտի գան լիցնել մեծ պարսպ մը գաղթաշխարհի պատմութեան ամբողջական կառուցումին մէջ։

ԱՐԹՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(*) Սուրբոյ վրայ հայկական տիրապետութիւնը սկիզբ կ'առնէ Մեծն Տիգրանի օրով, 83ին (ն. ք). երբ երկրին Սուրբացի տարրը, զժողովուն կեան հարկահան իշխաններու ներքին պառակտումէն, հրաւիրեց Մեծն Տիգրանը տիրել Սուրբոյ, ինչ որ օտար չէր նաև Մեծն Տիգրանի ծաւալողական ծրագրին։ արշաւեց Սուրբա, Անտիոքի ու Դամասկոսի մէջ իր անունով դրամ կոխեց, ու ապա արշաւեց Պաղեստին։ Սուրբոյ վրայ Մեծն Տիգրանի տիրապետութիւնը տևեց 18 տարի, ըստ Ապպիանոս պատմիչի, Բագարատ հայ փոխարքայի կառավարութեամբ, և Ասորէոց քաղմաշարչար երկիրը 18 տարի հանդատութիւն վայելեց։

